

інформацію см.: Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 3–4. – Т. 6–7. – К., 1999. – С. 212–229.

18. Ворончук І. Шляхетський двір... – С. 133.

19. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII–XVIII вв. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 165–182.

20. Корзо М. Контроль за соблюдением норм... – С. 182.

О.В.Кухарук

Комплектування української козачої дивізії в війну 1812–1814 рр.

До сьогодні в Україні продовжує існувати певний розрив історичної традиції. Як правило, дослідження історії українського козацтва завершуються періодом ліквідації автономії Гетьманщини та руйнуванням Січі. Як наслідок, ми маємо більш-менш цілісну історію козацтва до зламу 1775–1781 років, а потому – окремі історії Чорноморських, Азовських, Бузьких козаків. У той же час козацтво центральної України практично не розглядається як носій козацьких традицій. Відповідно зникає цілісна історія українського козацтва та похідних від нього категорій населення в "некозаче" XIX століття. Лише в останнє десятиріччя розпочалося досить активне вивчення історії козацтва та близьких йому верст населення, саме як носіїв козацької традиції в господарюванні, світогляді, побуті і т.д. [1].

У даному дослідженні звернено увагу на спробі поновлення козачого війська на Правобережній Україні напередодні та в ході війни 1812–1814 років і наслідки реалізації даного плану.

На початку 1812 року уряд Олександра I проявляв занепокоєння становищем у "колишній польській Україні". І справді, для цього існував ряд серйозних підстав, у тому числі соціальні заворушення, пожежі та природні катаклізми [2]. Готуючись до відкритого конфлікту з Наполеоном, Олександром I підтримується "Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська" від 5.06.1812 р. [3]. В ньому, зокрема, вказувалося: "Військо передбачається створити на Україні із людей до козачої служби здатних і здавна навиків і охоту до неї маючих" [4].

Відповідно мали формувати 4 козачі полки в усіх 12-ти повітах Київської губернії та 4-х Подільської губернії (Вінницькому, Гайсинському, Браสลівському, Балтському). Кожен повіт мав поставити по 2 ескадрони,

чи відповідно 300 козаків. Загальна чисельність війська мала перевищувати 4800 осіб. Характерно, що обмундирування відповідало козачій традиції: короткий сукняний напівкаптан, шаровари, чоботи, сорочка, шапка зі смушковим околицем та волосяним султаном, епанча [5].

З метою здешевлення обмундирування та прискоренням формування полків дозволялося використовувати сукно найбільш поширеного кольору в даному регіоні, навіть сіре. Проте перевага надавалася традиційним синім та блакитним кольорам. Основу зброї складали козацьке сідло та вуздечка, озброєння: піка, шабля, пістолет та 16 штуцерів чи рушниць на ескадрон. На рушницю та пістолет заготовлялося 150 та 120 патронів відповідно.

Офіцери запрошувалися з відставки таким самим чином, а за потреби цивільним чиновникам надавалося перше офіцерське звання. По проходженню служби та старшинству офіцери прирівнювалися до уланських полків, що є свідченням високого статусу та престижу створюваних полків і відповідно, служби в них.

Відзначимо, що уряд, формуючи ці потужні військові одиниці в потенційно неспокійному регіоні, мав і далекосяжні політичні та соціально-економічні наміри. Свідченням цього є наступне положення: "Нижчі чини, як в своєму утриманні, так і в обов'язках і в самому терміні служби, зрівнюються загалом з іншими службовими козаками.

По зникненні в українських полках потреби, всі вони розпустяться по домах своїх, але вже назавжди залишаться приналежними війську і по першій вимозі зобов'язані явитися на службу, і скласти знову свої полки, для чого вони мають мати завжди в належному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все вже на своєму коштах і звільняючись за це від всяких інших по державі повинностей. Діти їх, народжені з часу вступу до війська, належать також до нього. Тим же з них, котрих би поміщики не знайшли вигідним для себе прийняти в поселення свої, відведуться для поселення землі казенні, – про що тоді буде зроблена окрема постанова" [6].

Значення даних пунктів "Попереднього розпорядження...", котре ще до отримання відповідного Указу Сенату, що надавало йому силу Закону, спрямовується до виконання, стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що з 1810 року в Могилівській губернії, відомій антиросійським настроєм шляхетства, організовується військове поселення Єлецького піхотного полку. Землі цілої волості вилучаються в казну, населення, не включене до поселення, примусово переселяється [7].

Відповідно до іменного Указу імператора від 7.06.1812 р. 20 червня виходить Указ Сенату про формування козачих полків. Однак військове відомство цим уже давно займається. Після Указу Сенату до процесу

формування долучаються структури Міністерства внутрішніх справ, місцеві органи влади. Проте навіть в умовах розпочатих бойових дій місцеві представницькі шляхетські органи без особливого ентузіазму виконують даний Указ. Так, заднім числом, 12.09.1812 р., полки знаходились на театрі бойових дій, київський губернський маршал граф Потоцький скаржить на дії військових структур, пов'язаних із формуванням дивізії. Він твердить, що польське дворянство, коли б на нього не тисли, добровільно могло поставити більше рекрутів, ніж ішло в формовані козацькі полки. Проте тяжкий початок кампанії, відступ російської армії на Схід змушував царську бюрократію до рішучих дій. Це робило прямий супротив шляхетства, чи явну обструкцію формуванню козацьких полків, надто небезпечними. Слід враховувати ту обставину, що Указ Сенату вимагав, щоб збір козаків завершився не пізніше ніж через місяць після оголошення Указу в повіті, під особисту відповідальність військових губернаторів і губернських правлінь [8]. Відповідальним за їх створення фактично став рішучий та впливовий Київський військовий генерал-губернатор М.О.Милорадович [8].

Формування полків мало відбуватися: №1-го – в Махновці, №2-го – в Білій Церкві, №3 – в Умані. Центром формування полку №4 визначався Кам'янець-Подільський. Але навіть М.О.Милорадович зазначав, що змушений особисто збирати повітових маршалів та тиснути на них, оскільки вони затягують справу [9].

На фоні поведінки польського шляхетства різко контрастує позиція населення міст. Разом з дворянством розкладка на поставку козаків поширилася на існуючі магістрати, котрі, на відміну від колишньої шляхти швидко виконали розорядження [10].

У принципі, формування козацьких полків стало відносно вигідним у сенсі виконання повинностей поміщиками та громадами, оскільки поставка козака та його спорядження на суму в 75 крб. прирівнювалося до поставки двох рекрутів. Козацька дивізія була створена в рекордно швидкий термін – менш ніж 2 місяці.

По завершенні формування дивізії, відповідно до іменного Указу від 15.08 полковнику графу І.О.Вітту, котрий став командувати дивізією на правах бригадного командира, вже 6 вересня полки виступили в напрямі Луцька в розпорядження 3-ї Західної армії. Пізніше українська козацька дивізія ввійшла до складу Окремого резервного корпусу генерал-лейтенанта М.Ф.Остен-Сакена та взяла активну участь у бойових діях. Показником активної участі в війні та високої репутації Українських козацьких полків стали відгуки сучасників та нагородження срібними трубами та

литаврами з зображенням св. Георгія, а також нагороди практично всьому командному складу [11].

У війні 1812–1814 років кіннота відіграла стратегічну роль. Саме перевага російських військ у легкій кінноті, в першу чергу іррегулярній, знівельовувала сильні сторони наполеонівської "Великої армії". Загалом, через зрозумілі причини, суспільна свідомість вихована в сприйнятті козаків 1812–1814 роках як виключно донських. Проте навіть на першому етапі війни вони становили не найбільшу та й не найбоєздатнішу частину козачої кінноти. Початково до складу трьох Західних армій ввійшло загалом 26 козачих полків, з них п'ятнадцять Донських, один башкирський, один калмицький. Але, крім цього, чотири Українських козачих, три Бузьких козачих та два Кримськотатарських. Враховуючи, що штатна кількість козаків Українських та Бугських полків у 2–2,5 рази перевищувала Донські та Калмицькі, можна твердити, що на початку війни саме українські козаки разом з кримсько-татарськими полками становили більшість іррегулярної кінноти.

З підходом резервів на театр бойових дій кількість полків зростала, але навіть у подальшому власне донські козаки не становили більшість в іррегулярній кінноті.

Українські козачі полки й надалі зберігали високу бойову репутацію. Так для прикладу, лише за бойові дії в складі вже корпусу Ф.Ф.Вінценгероде за бої 17–20 квітня 1813 р., тобто участь у битві при Лютцені, – 20 унтер-офіцерів та козаків козачих полків №1 та №3 отримали відзнаки Військового ордену (солдатські хрести) [12]. Проте участь у бойових діях, постійній марші не могли не привести до значних втрат [13].

На літо 1813 р. Українська козача дивізія мала значний некомплект, котрий, виходячи з її особливого статусу, звичними способами ліквідувати було майже можливо. В той же час вона проявила себе цінним бойовим з'єднанням, доцільність укомплектування котрого напередодні вирішальних боїв з Наполеоном не викликала сумнівів.

Головнокомандуючий М.Б.Барклай де Толлі 9 липня 1813 р. звертається в Головну квартиру імператора з відповідним запитом за №690 про необхідність укомплектування Українських козачих полків, некомплект котрих становить понад 1000 чоловік. У свою чергу, від імені імператора граф Аракчєєв звернувся до управляючого Військовим міністерством князя О.І.Горчакова з пропозицією розглянути в Комітеті міністрів питання про комплектування українських козачих полків [14].

У пропозиції командування армії, на відміну від літа 1812 р., передбачалося розширення зони комплектування **козачої дивізії**. Набір плану-

вався вже не в 16 повітах Київської і Подільської губерній, а в більш ніж 30, тобто уже в усій Подільській губернії (раніше задіяно було 4 повіти з 12), та в частині повітів Волинської губернії, які межували з Київською та Подільською губерніями. Набір мав тривати 6 тижнів. Встановлювалася норма 30 козаків у повному спорядженні з повіту. Мабуть, з ініціативи графа Вітта, котрий добре знав ситуацію, в кожному губернському відрядженні був штаб-офіцер з посиленою командою. Спеціально передбачалося надання їм затверджених зразків козацького обмундирування та зброї, враховуючи ті проблеми, котрі виникли при спорядженні дивізії 1812 р. [15].

Армійське командування очікувало, виходячи з досвіду 1812 року, на комплектацію поповнення без особливих складнощів та відправлення його до армії, котру чекали важкі бої, вже через 2 місяці, після початку набору.

Швидке поповнення полків було нагальною проблемою. Про подальше ускладнення ситуації в Українській козацькій дивізії можна робити висновок з того, що замість штатних більш ніж 2500 чоловік у першому та третьому козацьких полках, котрі під командуванням генерал-майора Вітта знаходились у складі корпусу Ф.Ф.Вінценгероде, на середину літа заледве нараховувалося 1250 чоловік [16].

Враховуючи скарги на дії військових при комплектуванні дивізії в 1812 р., в тому числі і Подання від 12 вересня 1812 року, Кабінет Міністрів для пришвидшення збору козаків дозволив замінити поставку обмундирування та коней з повітів грошами відповідно до існуючих комісаріатських розцінок. У такому разі відповідальність за оснащення козаків необхідним спорядженням переходила до відкомандированих штаб-офіцерів. Згідно з табельними розцінками вартість обмундирування, зброї, коня на одного козака оцінювалась у 415 крб. 65 коп. [17].

Згідно з рішенням від 19 серпня Кабінет Міністрів затверджує пропозиції Головного командування армії, але знижує базову ціну в 400 карбованців на спорядження козака. Крім того, визначається, що до виходу козаків з місця формування вони постачаються харчами, фуражем і здійснюють постій за рахунок колишніх власників та, відповідно, магістратів і громад. Ця норма мала прискорити формування резервів.

Проте набір козаків затягується. Він триває одночасно з 85 рекрутським набором. Але якщо збір рекрутів відбувався відносно успішно, то в належний термін команда в 358 козаків, з відповідними коштами та спорядженням, була укомплектована лише у Волинській губернії, котра і в 1813 р. знаходилася на військовому стані як найближчий тип Резервної армії, що вели бойові дії проти блокованих фортець на теренах Польщі [18].

В інших губерніях, на відміну від 1812 року, набір поповнення затягнувся до весни 1814 року. Командировані для формування резервних команд козаків підполковники І.С.Піхільштейн-1, Д.І.Міницький вступали в гострі конфлікти з місцевою цивільною владою, котра була під впливом дворянських представницьких органів Київської та Подільської губерній. Так, для прикладу, із 300 чоловік, зібраних у Подільській губернії, підполковник Д.І.Міницький – командир 4-го козачого полку, отримав для огляду 254. З них же, навіть за заниженими стандартами 1814 року, більш-менш здатними до служби виявилось лише 122. Серед незаконно представлених у козаки 109 були старші 45 років або з явними фізичними дефектами. При розслідуванні виявилось, що серед пред'явлених до прийому знаходилися схоплені на дорогах жителі Бессарабії. Цивільний губернатор граф Сент-Прі та губернський маршал граф Грохольський, котрі відповідали за постачання спорядження та коней, обвинувачувалися підполковником Міницьким у наданні задорогих, проте бракованих коней, некондиційних сідел, мало-розмірного, тісного, неякісного обмундирування [19].

Така ситуація в Подільській губернії склалась переважно через те, що постачання коней зі зброєю та спорядження, за традицією, контракувалася та передавалася єврейським підрядникам з отриманням відсотків [20].

Потурання зловживанням місцевою адміністрацією стали відомими в Петербурзі внаслідок міжвідомчих протиріч. Сприяла цьому і та обставина, що добре обізнаний з традиціями Правобережжя граф Вітт скерував для прийому поповнення замість звичайних штаб-офіцерів – командирів козачих полків, з командами в 30–40 козаків [21]. Вони мали особисту зацікавленість у дотриманні вимог до комплектування, оскільки за неповністю обмундированого чи нездорового козака, прийнятого до полку, вже відповідали особисто вони, в тому числі матеріально. В першій половині XIX ст. призначений імператорським указом полковий командир був значною постаттю у військовій ієрархії і з успіхом міг протистояти тиску місцевої влади, особливо за умови законності дій. Тому Кабінет Міністрів затвердив вимоги підполковника Міницького [22].

Схожі проблеми мав командир 1-го Українського козачого полку підполковник Піхельштейн. Він відмовився отримати неякісну кінську зброю в Київському повіті. Право на постачання зброї, котра мала надходити від дворянства, було отримано трьома підрядчиками – євреями з містечка Сквири, зі знижкою (відкатом) у 25 карбованців за комплект. Як наслідок, зброя виявилася зовсім некондиційною [23]. Коли підполковник Піхельштейн виявив готовність сам організувати постачання зброї, представники постачальників Юхель Канторщик та Шльома Сабесльович, заручившись

підтримкою губернського маршала графа Потоцького, заявили про готовність виконувати контракт, проте при умові прийому вже виготовленої без зразка зброї [24]. І знову, вже 1 лютого 1814 року, вкотре раз губернське правління та губернський маршал отримали вказівки дотримуватися встановлених зразків та відповідної якості спорядження, а в разі відмови відповідні кошти передати полковим командирам чи в Казенну палату [25].

Оскільки графи Сент-Прі і Грохольський, тим паче граф Потоцький, належали до аристократичних кіл імперії та входили до зміцнілого з 1814 р. пропольського лоббі, вони разом з ним використовували свої зв'язки в Петербурзі та Відні. Справа вийшла на новий рівень. Для ревізії ситуації та розв'язання конфлікту на Правобережжя від МВС було скеровано начальника 4-ї округи Внутрішньої стражі генерал-майора фон Дієтерло [26].

З великими труднощами збір поповнення завершився вже в травні 1814 року. Сторони дійшли компромісу. Військові пом'якшили свої вимоги, оскільки бойові дії вже закінчилися. Проте розпочате слідство привело до відсторонення ряду службових осіб. У тому числі в відставку відправився і генерал-майор Дієтерло, котрий не зміг, чи не схотів, домогтися виконання рішень імперського уряду, зустрівши організований опір польського дворянства [27].

Завершенням історії з поповненням козачих полків стали спроби невдалих постачальників спорядження, заручившись підтримкою губернських маршалів цього разу отримати компенсацію з Військового міністерства за неотриману вигоду. Прохачам губернарорів аргументовано і різко пояснили, ще й довели до відома дворянських зібрань і скаржників, що за невиконані підряди в Російській Імперії, на відміну від колишньої Речі Посполитої, не платять [28].

Проте, програвши матеріально, колишнє польське дворянство через свої представницькі органи змогло перемогти в головному – ідея військового поселення українських козаків у 3-х українських губерніях Правобережжя або принаймі в 16 повітах Київщини та Поділля провалилась.

У переможному 1814 році уряд Олександра I починає активно заgravати з польськими спільнотами, маючи на увазі створення Польського королівства на більшій частині території Варшавського герцогства, з можливим долученням до нього Литви. Тому Українська козака дивізія спочатку отримує статус уланської. З часом їй визначається для поселення територія Бузького козачого війська [29].

Історія Української козачої дивізії дає можливість поставити цілий ряд досить перспективних проблем і є певним свідченням зміни підходів імперського уряду до козацтва, котрі простежуються на рубежі XVIII–XIX ст.

Ці зміни, ймовірно, пов'язані з переходом від станової монархії до абсолютизму в Росії. Здається, варто саме в такому контексті, враховуючи початкову ідею створення військових поселень у Білорусії, розглядати прийняття рішення від 5 червня 1812 про створення Українського козачого війська на Правобережжі. В такому разі ми маємо справу з імперською політикою стримування та противаг (розділяй та володарюй) в умовах підготовки до конфлікту з імперією Наполеона I. Реалізація такого плану в повному обсязі не могла не відіграти позитивної ролі для збереження козацької традиції на Правобережжі України та відкривала певні перспективи для консолідації українських спільнот.

У подальшому поселені на території Бузького козачого війська та в зоні Новоросійських військових поселень колишні козаки Української дивізії продовжували традиції козацтва на Півдні України.

Література

1. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2 – С. 305–362; Кухарук А.В. Запорожское наследие // Родина. – 2004. – №5. – С. 82–85; Кухарук О.В. У боротьбі за статус: "малоросійські козаки" на поч. ХІХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 37. – С. 102–109; Стоянов Ф. Використання російського сладного військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України // Тези доповідей Міжнародного конгресу "Національна перлина Запоріжжя". 26–28 вересня. – Запоріжжя, 2004. – С. 109–111.
2. Абаліхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – К., 1963. – С. 5–9.
3. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: Збірник документів. – К., 1998. – С. 12–14.
4. Там само. – С. 12.
5. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВІА), ф. 1, оп. 1, т. 2, с. 2898, л. 6–7.
6. Український народ у Вітчизняній війні... – С. 13–14.
7. Корнилов А.А. Курс истории России 1960 р. – М., 1991. – С. 106.
8. Український народ у Вітчизняній війні... – С. 15.
9. Там само. – С. 16–18.
10. Там само. – С. 22–24.
11. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сборник документов. – М., 1962. – С. 466–467.
12. Там само. – С. 472.
13. Абаліхін Б. Вказана праця. – С. 55–58.
14. РДВІА, ф. 1, оп. 1, т. 2, с. 2898, л. 1–2.
15. Там само, л. 5–8.

16. Там само, л. 2–3.
17. Там само, л. 10–12.
18. Там само, л. 31–34.
19. Там само, л. 54–56.
20. Там само, л. 71–73.
21. Там само, л. 2–4.
22. Там само, л. 82 об.
23. Там само, л. 85–97 об.
24. Там само, л. 90–92 об.
25. Там само, л. 93–91.
26. Там само, л. 115–119.
27. Там само, л. 186–190.
28. Там само, л. 220–229
29. Полное собрание законов I. – Т. 33. – №26481; Пищевич А.С. Бугские казаки и украинские уланы // Киевская старина. – 1880. – №2. – С. 388–390.

Н.О.Шевченко

М.О.Максимович і М.П.Погодін: до історії взаємин двох учених

Перша зустріч Михайла Олександровича Максимовича та Михайла Петровича Погодіна відбулася 15 січня 1820 року. Тоді майбутні вчені були студентами словесного відділення Московського університету. Пізніше М.Погодін згадував у одному з листів, що вперше побачив Максимовича на похоронах свого викладача латинської словесності і його дядька Романа Федоровича Тимковського [1, с. 1]. Проте дружніх стосунків між ними в цей час не виникло, та обом і не до них було. Не сприяла їхньому зближенню і подальша подія: у 1821 році Максимович перейшов на фізико-математичний відділ. Але на цьому їх шляхи не розійшлися – вони зустрічалися з Погодіним на лекціях Павлова і Мерзлякова. Оскільки Максимович був молодшим за Погодіна на чотири роки, то поки він закінчував навчання, останній уже почав службу при Університетському Благородному пансіоні. Незважаючи на це, їм майже одночасно було присвоєно вчені звання професорів. Погодіну в 1825 році було доручено викладати загальну історію, а Максимовичу 1826 року – природничу історію [2, с. 2].

На долю молодих науковців випала можливість зустріти в Москві спільних знайомих, у яких вони завжди були бажаними гостями: Аксакова, В'яземського, Єлагіних, Сухово-Кобиліних, Кірієвських [3, с. 29]. Звісно, це вплинуло на виникнення тісних взаємовідносин і між самими вченими. Незважаючи на те, що в подальшому М.Погодін залишився в Москві, а